

**Переслідування духовенства
за "революційну діяльність" на поч. ХХ ст.
(за матеріалами чернігівської єпархії)**

У статті аналізуються архівні матеріали про революційну діяльність духовенства Чернігівської єпархії на поч. ХХ ст. Внаслідок суспільно-політичного напруження і принизливого соціального статусу парафіяльне духовенство було мало захищеним і стало легкою мішенню для звинувачення та переслідування.

Ключові слова: Церква, Чернігівська єпархія, духовенство, революційна діяльність.

В статье анализируются архивные материалы о революционной деятельности духовенства Черниговской епархии в начале ХХ в. Вследствии общественно-политической нестабильности и униженного социального статуса местное духовенство было слабо защищено и стало легкой мишенью для обвинений и преследований.

Ключевые слова: Церковь, Черниговская епархия, духовенство, революционная деятельность.

The article analyses the archive materials regarding revolutionary activities of the Chernihiv eparchy clergy in the early 20th century. Under conditions of social and political tensions and a humiliating social status, parish clergy were not enough protected and became an easy target for accusations and persecutions.

Keywords: Church, Chernihiv eparchy, clergy, revolutionary activity.

Нині історія Православної Церкви початку ХХ в. привертає увагу багатьох дослідників, що пояснюється, зокрема, необхідністю заповнити історіографічну прогалину. Радянська історіографія в цій царині має значний доробок, який відзначений насамперед антицерковним підходом. Церква розглядалася як опора царату, духовенство вважалося класовим ворогом, а відтак було суціль антиреволюційно налаштовано [1]. В сучасних політичних та історіографічних умовах апологетами імперії робляться спроби представити церковний клір, навпаки, руйнівником Російської держави [2]. Участь семінарської молоді в суспільно-політичному русі не викликає сумніву, що достатньо добре висвітлено в дореволюційній, радянській і пострадянській літературі. Зокрема, заворушення в Чернігівській семінарії проаналізовані в дисертації Н. О. Цигляк [3]. Щодо парафіяльного духовенства, то його настрої залишаються малодослідженими. У фонді Чернігівської духовної консисторії зберігаються

чимало справ із заголовками про революційну діяльність місцевого духовенства в період з 1906 р. до 1908 р. Метою нашого дослідження є аналіз цих справ, аби з'ясувати, чи справді вони відображають революційні настрої в середовищі духовенства.

Проаналізуємо справу священика Анненської церкви містечка Любеч Миколи Нагорського [4]. В епіцентрі справи, крім священика, опинилася відома на Чернігівщині родина Милорадовичів. Григорій Олександрович – граф, кавалергард, поціновувач старовини, колекціонер та історик – до того часу помер. Справа почалася 4 червня 1906 р. Чернігівський губернатор М. М. Родіонов звернувся до Чернігівського єпископа Антонія (Соколова) з вимогою провести розслідування, боцїмто священик Микола Нагорський "возбуждает местное население против экономии графа Милорадовича, ... влияет на стоящих в Любече казаков, ... говорит им о их тяжелой службе, оторванности от семей и пр." [5]. Пропонувалося перевести о. Нагорського на іншу парафію. За розпорядженням владики Антонія й Чернігівської консисторії наказувалося "благочинному священнику Григорию Улезко произвести негласное дознание по обвинению священника Нагорского". Слідчий оперативно виконав доручення і вже 18 червня 1906 р. рапортував у консисторію. Його рапорт містить думку щодо подібних звинувачень священиків у цілому, тому наведемо його повністю:

"В Черниговскую духовную консисторию.

Благочинного 2-го округа Городнянского уезда.

Рапорт.

Представляя при сем дело о подстрекательстве священником Аннинской церкви м. Любеча о. Николаем Нагорским местного населения против экономии графа Милорадовича, долг имею донести Черниговской духовной консистории, что взводимое на священника обвинение никем не подтверждено, как видно из показаний допрошенных мною лиц.

Психическое состояние в настоящее смутное и тревожное время как крупных, так и мелких земледельцев таково, что каждое переданное им слово, касающиеся чьей бы то ни было собственности, относится под влиянием этого состояния ими к себе, истолковывается неправильно и придается ему иногда совершенно не тот смысл, какой оно имело в уме произнесшего его. Под влиянием страха за свою жизнь и свое имущество люди часто видят в призрачном, кажущемся, несуществующем – существующее. Личные счеты и недоразумения в этом случае играют так же немалую роль (разрядка наша – О.Т.) и много к этому способствуют, вследствие чего самые невинные разговоры и рассуждения, как например – совет не упускать продавае-

мой владельцем земли, не ожидая даремного надела таковой, истолковываются в худую сторону для священника. Многие из священников, созная подобное положение вещей, воздерживаются, насколько возможно, от разговоров по аграрному вопросу, но это вызывает недовольство священниками в одинаковой мере, как помещиками, так и крестьянами. Первые обвиняют их в том, что они не защищают их прав на землю, вторые – в том, что они, священники, получая от них содержание, не поддерживают их стремление к улучшению их быта путем увеличения земельных их наделов.

Все вышеизложенное, вместе взятое, послужило причиною обвинения священника о. Николая Нагорского, который, по моему мнению, совершенно не виновен в возведенном на него обвинении. Благочинный, священник Григорий Улезко. 1906 года, июня 18 дня" [6].

Вместе с рапортом благочинный представил консистории объяснительную записку о. Николая Нагорского, где тот отрицал свою вину и предполагал, что "причиной недружелюбных отношений населения к экономии графини Милорадович служит то обстоятельство, что эта экономия около 13 лет отдавала сенокосы в аренду евреям, которые вывозили сено из лугов в Речицу и другие места на прессовальные заводы, если же крестьяне испрашивали нанять у евреев сенокос, то таковые, платя за десятину около 10 руб., испрашивали у крестьян от 15 до 18 руб., в настоящем месяце от 8 по 11 июня экономия раздала сенокосы крестьянам, хотя и не м. Любеча, по цене от 8 до 12 руб. за десятину и недружелюбное отношение само собой отпало... посему обвинения, возведенные на меня, считаю несправедливыми, ни на чем не обоснованные и незаслуженно обидными, тем более, что в прошлом году, когда прошли погромы по Городнянскому уезду, мною были приняты все пастырские меры, с риском для своей жизни, к предотвращению погрома в м. Любече, за что меня благодарили: местная полиция, земский начальник и все еврейское население" [7].

З матеріалів слідства з'ясується, що графська родина була в кумівських стосунках з родиною священника Нагорського. Всіх їхніх дітей хрестили або граф з графинею, або графські діти. Незважаючи на це, саме Ольга Кирилівна поскаржилася губернатору на священника. В чому річ, чи справді він виявив політичну неблагонадійність і революційну агітацію?

У матеріалах слідства побіжно згадується, що за життя графа Г. О. Милорадовича о. Микола Нагорський виконував деякі його фінансові та господарські доручення, зокрема, пов'язані з маєтками в Білорусії.

У середині липня 1906 р. почалося формальне слідство по справі. Графиня Милорадович назвала імена п'яťох свідків. У вересні духов-

ний слідчий прибув до м. Любеч. Ольги Кирилівни там не було, по телефону (очевидно, з Санкт-Петербурга) вона дала згоду на проведення слідчих дій за її відсутності. Тим часом єпископ Антоній виконав вимогу губернатора і перевів о. Нагорського з Любеча у с. Брусилів Чернігівського повіту, хоча священник просив владика залишити його на місці до закінчення формального слідства. Св. Синод теж рекомендував владіці відмінити своє рішення або перевести священника на рівнозначне Любечу місце служіння [8]. Архієрей відмовився виконувати рекомендацію Св. Синода, мотивуючи це тим, що отримав з Любеча телеграму за підписом 5 парафіян Аннинської церкви, в якій вони "не могут выразить тех чувств благодарности за то, что он перевел Николая Нагорского, и с удалением священника в Любече водворились мир и тишина" [9].

Незабаром після цієї телеграми владика Антоній отримав прохання 50 парафіян тієї ж церкви такого змісту: "В виду того, что графиня Милорадович заявила о том, что она выживет священника Николая Нагорского из Любеча, не смотря на то, что будет ли он Епархиальным Начальством признан правым или нет, мы смиренно просим, не взирая на все происки графини Милорадович, оставит священника о. Николая Нагорского, потому что прежде всего возводимое обвинение на него в подстрекательстве нас против экономии графини Милорадович совершенно несправедливо" [10].

У листопаді-грудні 1906 р. діти о. Миколи Нагорського тяжко хворіли на скарлатину і кір, що офіційно засвідчив земський лікар Р. В. Янковський [11]. Священник безрезультатно просив відкласти переїзд, і 21 грудня 1906 р. родина Нагорських прибула до с. Брусилова. Невдовзі справа була продовжена у зв'язку з вище згаданим зверненням парафіян на захист о. Нагорського.

Під час слідчих дій у Любечі 15 липня 1907 р. у благочинного слідчого священника Миколи Гаймановського стався конфлікт з городнянським справником, який був присутній у ролі захисника графині Милорадович. Її не було в Любечі, на засідання слідчої комісії з'явився син Олександр Григорович Милорадович у супроводі місцевого пристава і поліцейських стражників. Усім свідкам ставили одне питання: "Собственноручно или по доверию подписаны прошение и телеграмма и не было ли подговора с чьей-либо стороны к подаче таковых?" Перші два свідки відмовилися від своїх підписів. Справник голосно пророчив повний триумф. Але всі наступні опитувані від підписів не відмовилися і примусу не визнали. Справник зайшов за спину слідчому, ніби читаючи протокол допиту. Слідчий о. Гаймановський попросив: "Господин исправник, своим действием Вы оскорбляете меня, т. к. обнаруживаете свое недоверие ко мне, как следователю, а тем более как к священнику

и некоторым образом уличаете меня в неправильной записи показаний. Ведь каждое показание записывается и прочитывается лицу показавшему и тогда только утверждается его подписью" [12]. Тоді справник зробив письмову заяву, де "следователя и духовного депутата назвал пристрастными и не ищущими правды" [13]. Слідство закінчилося скандалом. Роздратований справник кричав: "Не оскорбляйте меня публично, помните, что вы имеете дело с начальником уезда, а не с каким либо приставом!" Слідчий відповідав: "И вы имеете дело не с кем-либо, а со священником – духовным следователем". Справник випалив: "Я царский слуга". Священник миттєво відповів: "А я чей?" Після цього справник залишив приміщення, а свідкам у присутності присяжного – помічника старшини Любецького волосного правління – зачитали протокол слідства, правильність якого була одноголосно засвідчена підписами [14].

Восени 1907 р. слідство продовжив інший слідчий, священник Миколаївської церкви с. Петрівка Городнянського повіту Іоанн Бельський, але ситуація не змінилася, парафіяни не відмовлялися від своїх підписів. 1 червня 1908 р. у Чернігів надійшло відношення Св. Синоду, де повідомлялося, що священника Миколу Нагорського виправдали за пунктами звинувачення. Його посередницька діяльність у справах графа Г. О. Милорадовича не схвалюється, а відтак переведення з Любецької парафії затверджується.

Справа священника Михайлівської церкви с. Голубовки Новгород-Сіверського повіту Арсенія Бондаревського [15] цікава тим, що засвідчує рівень свідомості духовенства, його небажання бути заручником ситуації. Записка о. Арсенія від 24 серпня 1906 р. з приводу звинувачення в революційній агітації читається як філософсько-соціологічний трактат: "По содержанию доноса земского начальника 1 участка Новгород-Северского уезда честь имею доложить, что ни в общем, ни в какой либо из частных обвинений признать себя виновным не могу. Но нет дыма без огня, и потому я постараюсь выяснить обстоятельства, которые вызвали донос. Вековая классовая борьба за последние годы приняла у нас в России страстный характер. Каждая из борющихся сторон старается, конечно, использовать в своих целях всякую силу: как физическую, так и нравственную. В сем большую нравственную силу представляет собою духовенство; и эту силу не могла обойти своим вниманием ни та, ни другая сторона. И в этом трагизм положения духовенства. К какой бы стороне духовенство ни склонялось, оно в то же время не может не вызвать к себе враждебности другой. Вот почему в настоящее время не редкость слышать, что, то крестьяне изгоняют священника из прихода, то землевладельцы обвиняют его в

агитаторстве. Конечно, бывают случаи, когда ни та, ни другая сторона не могла привлечь симпатии духовенства, и оно одновременно подвергалось преследованию с обеих сторон" [16].

О. Арсеній свою справу вважає складовою частиною того, що відбувається навкруги: "Переходя от общего положения к частному, к моему личному делу, я имею сказать, что и в моем приходе имеет место та же классовая рознь между землевладельцами и крестьянами и тоже стремление привлечь на свою сторону духовенство. Местное же духовенство, в данном случае я, находя как ту, так и другую сторону неправыми, счел своим пастырским долгом обратить на это их внимание. Само собою разумеется, что подобным отношением к делу я вызвал недоверие и враждебность как с той, так и с другой стороны. И если в последствии одна из сторон, именно крестьяне, оценили вполне всю справедливость и доброжелательность моих отношений к ним и почтили меня своим особенным доверием, избрав в уездные по выборам в Государственную Думу собрание, – то другая сторона не могла отрешиться от сословного взгляда на дело, не могла простить мне того, что я не стал всецело на их сторону, и это кончилось доносом" [17].

У лютому 1905 р. прокотилися погроми цукрових заводів у Новгород-Сіверському, Глухівському і Севському повітах. Один завод знаходився в межах парафії Арсенія Бондаревського, який усе зробив, щоб не допустити тут погрому.

Подальші свідчення розкривають змову представників адміністрації і поміщиків, спрямовану на провокацію проти селян: "Через некоторое время для охраны местных земледельцев прибыли войска. Составился из местных помещиков и командиром отряда совет, на котором решался вопрос как поступить в случае возникновения беспорядков; на совете присутствовал и я. Помещик (имен я не называю, но в случае надобности могу назвать имена и каждое слово подтвердить свидетельскими показаниями), привезший охрану, посчитал нужным заявить, что он просил губернатора, чтобы командиру отряда был отдан приказ: если соберется толпа, то стрелять по ней боевыми патронами без предварительных уговоров и предупреждений, и губернатор, будто бы, его просьбу исполнил. Особенно тяжело мне было слушать это потому, что речь шла при прислуге, состоящей из крестьян, которые с опасностью для жизни только что готовы были защищать имущество помещика. Долг запрещал мне молчать: Пока местное население не проявило враждебных действий, угрожать ему неудобно, – сказал я, желая смягчить тяжелое впечатление, произведенное словами помещика и желая направить дело к общему умиротворению. ... Спустя некоторое время этот же помещик приказал запахать спорную часть церковно-ружного

огорода, на что не имел никакого права. И когда я указал ему, что это может повести к недоразумениям с местным населением, помещик ответил: Да кто вам сказал, что я боюсь недоразумений? я хочу, чтобы недоразумения возникли теперь, когда здесь есть сила, а не тогда, когда она уйдет. В это время в имении стоял эскадрон драгун" [18].

У березні 1906 р. селяни обрали о. Бондаревського уповноваженим повіту для виборів у Державну Думу, чим тільки посилили підозри адміністрації. 28 серпня 1907 р. Чернігівська духовна консисторія приписала: "Священнику с. Голубовки Арсенію Бондаревському строго внушить выполнять всегда и ревностно пастырские свои обязанности, отнюдь не позволяя себе высказывать такие мысли или взгляды на современные политические события и мероприятия, какие могут быть превратно истолкованы простым народом или идут в разрез с видами правительства" [19].

Не обійшло стороною чернігівське духовенство і чорносотенний рух. Дехто вступав у ряди відповідних організацій, але далеко не всі, що теж могло спровокувати переслідування. Так сталося зі священником с. Осколково Стародубського повіту Андрієм Корейшою [20]. 15 листопада 1907 р. місцева поміщиця Чернолузька запросила батюшку на свій хутір Плотнівку відслужити молебень "о здравии благочестивейшего самодержавнейшего государя императора Николая Александровича". На молебні був присутній М. І. Ігнатов, голова Корсунського відділення "Союза русского народа". Він запропонував священнику підписати телеграму на ім'я Миколи II, що, мовляв, сьогодні на хуторі Плотнівка за нього молилися. Андрій Корейша відмовився, керуючись простою логікою: зі змісту телеграми випливає, що за здоров'я імператора помолилися тільки тепер, тоді як він це робить під час кожного богослужіння [21]. Священик залишився на морально-етичних позиціях і став жертвою наклепу лицемірного "патріота" Ігнатова, якому Чернігівський владика Антоній (Соколов) вважав за потрібне письмово відповідати: "С моего благословения патриотический Союз русского народа действует в пределах Черниговской епархии и, как известно, многие лица из духовенства Черниговской епархии в означенном Союзе участвуют; но мне хорошо также известно, что далеко не все священно-и-церковнослужители Черниговской епархии отличаются верностью и преданностью Царю и Отечеству" [22]. Але серед тогочасної православної еліти були і інші думки. Так, перший член Св. Синоду і столичний Петербурзький митрополит Антоній (Вадковський) в 1906 р. рішуче відмовився благословляти й освячувати хоругви та прапор "Союзу", висловив негативне ставлення до російських патріотичних партій, мужньо витримав цькування чорносотенної преси [23].

Аналіз справи проти священика Покровської церкви с. Балик Мглинського повіту Миколи Чапліна [24] виявляє причину, яку можна трактувати як зведення рахунків. Місцевий повітовий справник доповів губернатору про знайомство Чапліна з євреями, його нетверезе життя і нездійснення молебна 6 травня 1906 р. (іменини імператора). Благочинний 3-го округу Мглинського повіту протоієрей Дмитро Федоровський провів негласне слідство і з'ясував, що служба не відбулася через псаломщика, котрий мешкав у іншому селі і вчасно не з'явився в церкву. Парафіяни нічого поганого про свого батюшку не знали. На думку благочинного, скарга на згубні звички, політичну неблагонадійність і церковну недисциплінованість священика є перебільшенням. Обвинувачений за всіма пунктами подав письмове пояснення, але зробив фатальну помилку. Обурений наклепом, він вимагав провести формальне слідство, а тяжба з охоронцями порядку вщент зруйнувала життя всієї родини. До того часу священик був удівцем, виховував трьох малолітніх дітей.

З'ясувалося, що на другій день Пасхи 1906 р. урядник Козловський з'явився у церкві "в полном вооружении – при шашке, с револьвером и даже с нагайкой в руке" [25]. Це викликало незадоволення парафіян. (За канонічними правилами, заходити до церкви зі зброєю забороняється), Урядник звинуватив священика у підбурюванні народу проти представника влади. Про нетверезість о. Миколи Чапліна свідчив селянин Т. Ковзіков. Священик свідчив, що той "состоит с ним в неприязни по поводу загадочно умершей первой жены его, которую он похоронил без моего согласия и присутствия" [26]. З приводу спілкування з євреями обвинувачений зауважив, "что село находится в 25 верстах от города, и всякую хозяйственную мелочь, начиная от чая с сахаром и до соли приходится покупать на месте в лавках местных евреев (русских лавок нет)" [27].

У серпні 1907 р. житель с. Балик Б. Матейко додатково подав Чернігівському губернатору скаргу на о. Чаплина за "нетрезвость, неблагоповедение и противоправительственную деятельность" [28]. А місцевий урядник рапортував, що селянин Н. Панов особисто бачив у будинку священика пачку прокламацій і книжку "Конек Горбунок" [29]. Знову було призначено формальне слідство. Тим часом Чернігівський владика відправив о. Чапліна в Новгород-Сіверський монастир на спитимію протягом чотирьох місяців. Священик марно просив відтермінувати це рішення у зв'язку з необхідністю впорядкувати господарство, прилаштувати трьох дочок (старшій не було ще 10 років, а молодшій виповнилося 5 років) [30].

Обер-прокурор Св. Синоду рішення у цій справі залишив за архієреєм. Прошло чотири місяці, а о. Микола Чаплін залишався в Ново-

род-Сіверському монастирі. Він письмово питав у владики, коли буде вирішена його доля, бо все господарство було зруйновано, а діти жили у чужих людей. 12 серпня 1908 р. священника М. Чапліна перевели на парафію с. Дем'янів Мглинського повіту [31].

Подібні справи були порушені, наприклад, проти священника с. Смоляж Борзенського повіту Феодора Новікова [32], священника Миколаївської церкви м. Носівка Нежинського повіту Григорія Морозова [33], священника с. Степанівки Борзенського повіту Олександра Бузини [34] та інших священо- і церковнослужителів. За кожним звинуваченням приховувалися різні, очевидно, латентні мотиви, але офіційна трактовка була однаковою – політична, революційна агітації та пропаганда, тобто відповідала часу. Але з аналізу цих "революційних" справ неможливо встановити, чи справді є підстави вважати духовенство Чернігівської єпархії початку ХХ ст. революційно налаштованим, як, очевидно, на разі не можливо стверджувати про його цілковиту підтримку тогочасної урядової політики. Адже головне питання парафіяльного духовенства – матеріальне забезпечення – залишалося невирішеним, політичні пристрасті загострювали соціальну напругу, а одержавлене становище Церкви продовжувало існувати.

Література

1. Зырянов П. Н. Русская православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М., 1984.

2. Напр.: Бабкин М. А. Священство и Царство (Россия, начало ХХ в. – 1918 г.). Исследования и материалы / М. А. Бабкин. – М., 2011. – 920 с.

3. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Н. О. Ципляк. – Чернігів, 2012. – 213 с.

4. Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО), – ф. 679, – оп. 3, спр. 27. Дело о проведении агитации священником м. Любеча Нагорским среди населения о выступлении против экономии графини Милорадович и среди казаков о протесте против их тяжелого положения. (июнь 1906 г. – июль 1909 г.)

5. Там само, арк. 1.

6. Там само, арк. 2–2 зв.

7. Там само, арк. 4–4 зв.

8. Там само, арк. 319.

9. Там само, арк. 91.

10. Там само, арк. 95.

11. Там само, арк. 369.

12. Там само, арк. 161.

13. Там само, арк. 161 зв.

14. Там само, арк. 166 зв. – 176. (Протокол з підписами).
15. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 24. Дело о священнике с. Голубич Бондаревском, обвиняемом в революционной агитации. (23 июля 1906 г. – 9 ноября 1907 г.)
16. Там само, арк. 6.
17. Там само, арк. 6 зв.
18. Там само, арк. 7–7 зв.
19. Там само, арк. 14 зв.
20. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 187. Дело по заявлению председателя Корсунского отдела Союза русского народа Игнатова об отказе священника с. Осколков, Стародубского уезда Кореиши подписаться под верноподданнической телеграммой императору. (16 января 1907 г.)
21. Там само, арк. 4.
22. Там само, арк. 1.
23. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М., 2002. – С. 74–75.
24. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 25. Дело о священнике с. Балык Николае Чаплине, обвиняемом в политической неблагонадежности. (29 ноября 1906 г. – 12 августа 1908 г.)
25. Там само, арк. 7 зв.
26. Там само, арк. 22.
27. Там само, арк. 7 зв.
28. Там само, арк. 39 зв. – 40.
29. Там само, арк. 52–52 зв.
30. Там само, арк. 33.
31. Там само, арк. 82 зв.
32. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 180. Дело об отказе от выполнения церковных пасхальных обрядов и оскорблении полиции священником с. Смоляжа Борзенского уезда. (Июнь 1907 г. – 1908 г.)
33. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 17. Дело по обвинению священника Николаевской церкви м. Носовки Григория Морозова в сочувствии революции и высказывании против манифеста от 17 октября 1905 г. (21 августа 1906 г. – 10 августа 1907 г.)
34. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 185. Дело по обвинению священника с. Степановки, Борзенского уезда Бузины в революционной агитации населения. (4 апреля 1907 г. – 13 июня 1908 г.)